

תוכן העניינים

7	פתח דבר
11	1. הקדמה: נאורות ומהפכה – אימתי מהפכות מאפשרות הקמת משטר דמוקרטי מיטיב ויציב?
25	2. הרצאה ראשונה: הנאורות כסיבה העיקרית למהפכה הצרפתית
45	3. הרצאה שנייה: מתינות במהפכה הצרפתית – משתנה חברתי, תרבותי או אינטלקטואלי?
69	4. הרצאה שלישית: רפובליקניות דמוקרטית במהפכה הצרפתית – כוח אינטלקטואלי או כוח חברתי?
93	נספח א: דמויות מרכזיות – תקצירים ביוגרפיים
123	נספח ב: מונחים ומושגים
127	ביבליוגרפיה
	תקציר באנגלית

המזרח התיכון חווה בשנים האחרונות מהפכות שהביאו רבים לאמונה שבעקבותיהן תקומנה באזור מדינות דמוקרטיות שלוות. אף על פי שלרוב התקוות הללו הסתברו כעקריות וכבלתי־מבוססות, ראוי לשפוך אור על מקורות הדמוקרטיה המודרנית במאה השמונה־עשרה ולבחון את גל המהפכות הדמוקרטיות שפרצו משני צדי האוקיינוס האטלנטי בין שנת 1775 לשנת 1800. אותן מהפכות שמו קץ, לפחות לזמן־מה, למשטר ישן שהתבסס על מודל חברתי של שלושה יסודות: אריסטוקרטיה, מונרכיה וסמכות דתית.

הצלחת המהפכה האמריקנית (1775–1783) עוררה תקוות גדולות בארצות רבות בשנות השמונים של המאה השמונה־עשרה, גם אם הישגיה עד אז נראו מוגבלים מאוד בעיני אלה שדנו ברצינות באפשרות שהיא תביא להקמת מדינה נאורה לחלוטין, חופשית, דמוקרטית וסובלנית מבחינה דתית – ואף קיוו לכך. אחרי ככלות הכול, עבדות השחורים נמשכה עוד לא מעט שנים אחרי 1783, אפילו בכמה ממדינות הצפון, כמו ניו יורק וניו ג'רזי, וזאת בלי קשר למצב האומלל שאפיין את הדרום האמריקני; המשקיפים, הפוליטיקאים והפובליציסטים המתקדמים ביותר מנקודת ראות דמוקרטית, כמו בנג'מין פרנקלין (Franklin, 1706–1790), תומס ג'פרסון (Jefferson, 1743–1826), תומס (תום) פיינ (Paine, 1737–1809) וג'ואל בָּרְלוֹ (Barlow, 1754–1812), מתחו ביקורת על המודל האמריקני המתהווה והאירו צדדים בעייתיים נוספים שלו. למרות בעיות אלה הייתה לדגם האמריקני השפעה עצומה בקנדה, באמריקה הלטינית, באיים הקריביים ובאירופה. האמריקנים יצרו דוגמה מעוררת השראה, אף על פי שעדיין לא עיצבו חברה דמוקרטית ושוויונית במלוא מובן המילה.

בתחילת שנות השמונים של המאה השמונה-עשרה עלו בז'נבה (Geneva) וברפובליקה ההולנדית¹ תנועות דמוקרטיות שזכו לתמיכה עממית. מעט מאוחר יותר צמחה תנועה דומה גם בנסיכות-הבישופות של 'ליאז' (Liège). בעקבות התפתחויות אלה נדמה היה, במשך למעלה מעשור, שהעולם המערבי כולו עומד על סף שינוי אדיר, שיצמיח עידן חדש. ההוגה הפוליטי הוולשי ריצ'רד פרייס (Price, 1723-1791) תיאר ב־1784 את המהפכה האמריקנית כ"מהפכה לטובת החירות האוניברסלית", מהפכה ה"פותחת בפני האנושות נופים חדשים ומתחילה עידן חדש בהיסטוריה של המין האנושי; מהפכה שבה הבריטים עצמם יהיו המרוויחים הגדולים ביותר אם יהיו נבונים דיים וישפרו כראוי את החשבון שהוגש למשטר העריצות של שריהם".²

פרייס, שהנאום שבו אמר דברים אלה תורגם לצרפתית זמן קצר אחר כך על ידי אונורה גבריאל ריקטי מיֶרְבּוֹ (Mirabeau, 1749-1791), היה אחד מאותם דמוקרטים רדיקליים שפעלו בבריטניה בסוף המאה השמונה-עשרה, ובהם פייין, ג'וזף פריסטלי (Priestley, 1733-1804), ג'ון ג'ב (Jebb, 1736-1786), ג'רמי בֶּנְתָ'ם (Bentham, 1732-1748) ומרי וולְסְטוֹנְקְרַפֵּט (Wollstonecraft, 1759-1797). כל אלה האמינו שהמערכת הבריטית והאימפריה הבריטית, ששגשגו במאה השמונה-עשרה, לא פעלו לטובת הרוב. הדמוקרטים הבריטים ועמיתיהם האמריקנים ראו בבריטניה מונרכיה חוקתית אריסטוקרטית מושחתת, שאציליה שלטו בפוליטיקה שלה והחזיקו באופן בלעדי בכל העמדות הבכירות במדינה, באימפריה ובצבא. גם אם היו מוכנים להודות שבריטניה הייתה סובלנית בהשוואה למדינות אחרות באירופה, הם סברו שהסובלנות לא הייתה שלמה ושהכנסייה האנגליקנית נהנתה מזכויות־יתר רבות מדי.³

בחיבור שפרסם פרייס בלונדון ב־1785, הערות על חשיבות המהפכה האמריקנית והאמצעים שיאפשרו לעולם כולו להפיק ממנה תועלת (*Observations on the Importance of the American Revolution and the Means of Making it a Benefit to the World*), הוא הסביר שהמהפכה האמריקנית –

1 Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. הרפובליקה של שבע ארצות השפלה המאוחדות שהתקיימה בשנים 1585-1781.

2 פרייס, על אהבת ארצנו, עמ' 1-2; ישראל, המקורות האינטלקטואליים, עמ' 38-51, 99-148.

3 פייג', ג'ון ג'ב, עמ' 169-175, 121-213, 246-248; גיבס, ג'וזף פריסטלי, עמ' 185-203.

שנתפסה כאירוע בעל משמעות עולמית והייתה המהפכה שבה הוא עצמו היה מעוניין – תעניק דמוקרטיה ושוויון לכול, ובראש ובראשונה בבריטניה וארצות הברית. זאת תהיה מהפכה שתשים קץ לעבדות, תעניק חופש ביטוי וחופש מחשבה מלאים, תבער מהמשפט, מהממשלה וממוסדות השלטון כל סימן לסמכות דתית ותכונן מערכת חינוך אוניברסלית. פרוץ המהפכה הצרפתית העלה עוד יותר את רף התקוות בחוגים אינטלקטואליים מתקדמים אלה. אבל ראוי שהקורא המודרני ישים לב שביצירת ציפייה לחיים טובים יותר ומספקים יותר לכול, המתכננים והאזהדים של "המהפכה הכללית" (general revolution), כפי שקרא פיין לתהליך הטרנס־אטלנטי הרחב הזה, אידאולוגים מובילים של הדמוקרטיה כמו פיין עצמו, פְּרִיִּיס, בְּנֵת'ס ופְּרִיסְטְלִי, כוננו קשר קרוב מאוד ורִב־חשיבות בין מהפכה לנאורות, קשר שנראה כי אבד לנו כיום.

למעשה, עיתונאים ודוברים שתמכו במהפכה הדמוקרטית סברו, באופן שאנו חדלנו להאמין בו, שאין מהפכה משמעותית וראויה שאינה נולדת מן הנאורות ואינה שרויה בה. "כאוהבי ארצנו, דאגתנו העיקרית צריכה להיות נתונה להנחלת הנאורות לתושביה", טען פְּרִיִּיס בנשף שהתקיים בלונדון בארבעה בנובמבר 1789 ושמתתפיו חגגו את המהפכה הצרפתית. "מדוע אומות העולם מגלות סובלנות רבה כל כך תחת עריצות? מדוע הן כורעות ברך לפני עריצים ונכבעות למרות השליט כאילו היו עדר פרות? האין זה משום שהוחזקו בחשכה והן חסרות ידע? העניקו להן השכלה וכך תשפרו את מצבן". באמצעות "מתן רעיונות צודקים על שלטון אזרחי" לבני אדם והענקת הזדמנות לאנשים "לדעת שזהו אמצעי הולם להשגת הגנה מפני פגיעה ולשמירה על זכויותיהם", נוכל לחזק את יכולתם לעמוד אל מול כניעה והתרפסות לפני "ממשלות אשר, כמו מרבית אלה הקיימות עתה בעולם, חומסות מבני אדם את זכויותיהם וטובות רק במעט מתחבולות שנועדו [לאפשר] למעטים לדכא את הרבים".⁴

בלונדון, באמסטרדם ובפרנקפורט באירופה, כמו גם בפילדלפיה, צוין יום השנה הראשון לנפילת הבסטיליה בחגיגות ניצחון. התלמידים בבית ספרו הישן של פרידריך שילר (Schiller, 1759–1805), "בית הספר הגבוה על שם קארל" (Hohe Karlsschule) בשטוטגרט, ערכו חגיגה תוססת. בהמבורג "השתתפו אנשי מעלה בשמחתם של עשרים וחמישה מיליון אנשים

(צרפתים), שהשיבו לעצמם את חירותם". ההתלהבות שבה התקבלה המהפכה בארצות גרמניה ב־1790 ראויה לציון מיוחד, היות שבעת שהתחוללה המהפכה האמריקנית אפילו נסיכים גרמנים ליברלים יחסית כמו דוכס בֶּרְאוּנְשְׁוֹיִיג (Karl I. von Braunschweig-Wolfenbüttel, 1713–1780) הצליחו למנוע לחלוטין דיון פומבי במהפכה. תומכי הנאורות הרדיקליים, כמו דום (Dohm, 1751–1820), מוֹבִיּוֹן (Mauvillon, 1743–1794) ופון שְׁמֶטָאו (von Schmettau, 1684–1751), שבשיחות פרטיות הביעו הזדהות עם הרפובליקניזם של המורדים האמריקנים, נאלצו לשמור לעצמם את מחשבותיהם המהפכניות.⁵ אבל ב־1790 יכלו הנאורים בנשמתם, שחלמו על הפלת העריצות של הנסיכים ושל הסמכות הדתית בגרמניה, לבטא את השקפותיהם בפתיחות רבה יותר, גם אם במהוסס.

ביום השנה הראשון לנפילת הבסטיליה ארגן אחד מאזרחי הבולטים של המבורג, גיאורג היינריך סיבקינג (Sieveking, 1751–1799), חגיגה לשמונים אורחים באחוותו בהרוסטטהודה (Harvestehude) הסמוכה. בין הנוכחים היה יוהן אלברט היינריך ריימרוס (Reimarus, 1729–1814), בנו של הפילולוג, מבקר המקרא והדאיסט הגדול הרמן ריימרוס (Hermann Reimarus), שבא בלוויית אחותו המפורסמת והלא־נשואה אליזה ריימרוס (Elise Reimarus), ידידתם של לסינג ומנדלסון; המנהיג לשעבר של אגודת הסתרים "אילומינטי" (מלטינית Illuminati, המוארים) בגרמניה הפרוטסטנטית, פרייר אדולף פון קְנִיגֶה (von Knigge, 1752–1796), שנודע כאחד התומכים הגדולים במהפכה הצרפתית ובדמוקרטיה במרכז אירופה;⁶ המשוררת קרולין רודולֶפִּי (Rudolphi, 1753–1811); והמשורר קְלוֹפֶּשְׁטוֹק (Klopstock, 1724–1803). הנשף נמשך יום שלם, בלוויית מוזיקה חיה, מקהלת נשים ושתי אודות מהפכניות פרי עטו של קְלוֹפֶּשְׁטוֹק. כללי הטקס נזנחו. שוב ושוב הרימו המשתתפים כוסית ובירכו את "אושרה של צרפת", את הארבעה-עשר ביולי המהולל, את האספה הלאומית הצרפתית, ואת בַּאִי (Bailly, 1736–1793), לְפֶאֶיִי (Lafayette, 1757–1834), מִרְבֹּב וקְלוֹפֶּשְׁטוֹק. הגברים ענדו לכובעיהם עיטורי בד (cockade) בשלושת צבעי המהפכה – כחול, לבן ואדום. הגברות לבשו שמלות לבנות עם חגורות בשלושת הצבעים וחבשו כובעים שגם אליהם הוצמדו עיטורים בשלושת הצבעים.

5 לוספלד, פילנתרופיות, עמ' 172–173, 177.

6 הרמן, קְנִיגֶה, עמ' 175–178.

החלק החשוב ביותר בנשף היה הרמות הכוסית, שבהן הביעו תקווה ל"תוצאות מיידיות" ולסיום העריצות (Despotismus) של נסיכי גרמניה.⁷ למעשה, התסיסה הבין-לאומית סביב המהפכה הגדולה – פגישות, פרסומים, דברי תמיכה ושבה, כמו גם מסיבות – נמשכה עד להפיכה שרופספייר (Robespierre, 1758–1794) וחבר מרעיו יזמו ביוני 1793 (אירוע ששינה הכול). בשמונה-עשר בנובמבר 1792 התכנסו במלון וייט'ס בפריז (White's Hotel) הידוע גם בכינויו "המועדון הבריטי", יותר ממאה בריטים, אמריקנים ואירים. משתתפי הכינוס חגגו את הישגי המהפכה הצרפתית. האמת היא, שבעידודן של הממשלה והכמורה בבריטניה, אורחים מן השורה במדינה זו חשו עוינות עזה כלפי המהפכה. כך היה גם בגרמניה, בספרד, באיטליה ובסקנדינביה. רק בארצות הברית קיבל הציבור הרחב בברכה את הפלת המונרכיה האבסולוטית והמשטר הישן (Ancien Régime) בצרפת. רק שם, ההכרזה על הקמת אספה לאומית, ייסוד עיתונות חופשית, ניסוח חוקה והבטחת חופש ביטוי התקבלו בשביעות רצון. בקרב אינטלקטואלים ואנשי ספר שתמכו במהפכה בנחישות בבריטניה ובאירלנד עוררו הישגים אלה התלהבות אדירה, אקסטזה. עד לתחילת הרודנות של רופספייר ושלטון הטרור בסתיו 1793, רק שמרנים גלויים מעטים מקרב האינטליגנציה הבריטית, כמו גיבון (Gibbon, 1737–1794) וברק (Burke, 1729–1797), ביטאו התנגדות לאידאולוגיה הדמוקרטית המהפכנית החדשה ופעלו נגדה. משתתפי המסיבה במועדון הבריטי בפריז בנובמבר 1792 היו קבוצה מרשימה, אף כי מרי וולסְטֶונְקְרֶפֶט, שנודעה מאוחר יותר כפמיניסטית, הגיעה למלון וייט'ס רק זמן קצר אחרי האירוע, ואילו קולרידג' (Coleridge, 1774–1834), שבעשור האחרון של המאה ה-18 הביע תמיכה נלהבת באידאולוגיה המהפכנית החדשה, נעדר ממנו. בין הנוכחים היו תום פיין, מחבר הספרון זכויות האדם (*Rights of Man*, 1791), המשורר והפעיל הרדיקלי האמריקני ג'ואל פֶּרְלֹ, משוררים אחרים כמו הלן מריה ויליאמס (Williams, 1762–1827), רוברט מרי (Merry, 1755–1798) וייתכן שגם וורדסוורת' (Wordsworth, 1770–1850). משתתפים אחרים היו הדמוקרט ומגן זכויות הנשים הֶדְאִיסְט־האונִיֶטְרִיסְט דיוויד ויליאמס (Williams), שחיבר את המכתבים על חירות פוליטית (*Letters on Political*

7 קונדורסה, פריז 2/214 (2 באוגוסט 1790) עמ' 853; אסלסטד, מקום ופוליטיקה, עמ' 117–118; אנגלס, גרמני חופשי, עמ' 248, 251–252.

Liberty, 1782), סר רוברט סמית (Smyth, 1744–1802), חבר פרלמנט לשעבר מקולצ'סטר, והלורד האירי אדוארד פינג'רלד (Fitzgerald, 1763–1798) – ממנהיגי המהפכה האירית ב-1798, שבריטניה דיכאה אותה באכזריות. האירוע היה תזכורת חיה לכך שרוב רובם של האינטלקטואלים, המשוררים והסופרים המודעים פוליטית המובילים בבריטניה, בארצות הברית ובאירלנד, תמכו במהפכה בכל לב ועודדו אותה, כשם שעשו עמיתיהם בצרפת, בגרמניה ובהולנד. בין הברכות ודברי השבח שהושמעו באותו אירוע מלהיב הורמה כוסיית אחת לכבודן של "הגברות בבריטניה ובאירלנד", ובעיקר לכבוד אלה מהן שהתבלטו בתמיכתן במהפכה הצרפתית, הלא הן שרלוט סמית (Smith), מחברת הרומן דזמונד (Desmond, 1792)⁸ שפורסם זמן קצר קודם לכן וביטא תמיכה במהפכה, והלן מריה ויליאמס, מהדמויות הבולטות ב"מועדון הבריטי". המועדון היה למעשה סלון שבו נפגשו רדיקלים בריטים ואמריקנים כמו פיין, פֶּרְלוֹ ואלעזר אוֹסוּולד (Oswald, 1751–1795) עם בעלי בריתם הצרפתים. אלה השתייכו לחוגו של ז'אק־פייר בֶּרִיסוֹ (Brissot, 1754–1793), כלומר למנהיגות הדמוקרטית הרפובליקנית שזה עתה הביאה לסיומה של המונרכיה הצרפתית, דיכאה את האצולה, הכחידה את כוחה של הכנסייה, הכריזה כי זכויות האדם, חופש העיתונות וחופש הביטוי הם ערכים בעלי תוקף אוניברסלי ויזמה את המהלכים השוויוניים שנגקטו בצרפת בשנים 1789–1793. זה היה השלב שבו המהפכה צעדה בהתמדה אל עבר הדמוקרטיה. מאז יולי 1790 התבלטה הלן מריה ויליאמס, שפרסמה כרכי שירים ומסות תחת הכותרת איגרות מצרפת (*Letters from France*, 1790), וכתביה בשפה האנגלית בזכות המהפכה היו שניים רק לאלה של תום פיין.

לכן, כדי להבין נכונה את התגובה הבריטית (או הגרמנית, או האיטלקית), דרושה הבחנה חדה מאוד בין אותם אנשים שהיו מודעים אינטלקטואלית מצד אחד, לבין דעת הקהל העממית, מהצד האחר. הלן מריה ויליאמס הוקעה בבריטניה בארסיות, הן על ידי חוגי הממשלה והן בציבור הכללי. ראו בה מסיתה דמוקרטית חסרת בוש ואישה גסת רוח, המפירה את כללי הנימוס החלים על בנות מינה. בדומה לפמיניסטית הצרפתית אוֹלֶמֶפֶּ דה גוֹז' (de Gouges, 1748–1793), גם

8 גרינבי, הרומן האנטי־עקוביני, עמ' 30–32; בינרמן, צל הגיליוטינה, עמ' 173; ארדמן, אוסוולד והבריטים, עמ' 230, 305.

היא הייתה בעלת מחויבות עמוקה לשוויון ולחירות במובנם המלא ביותר, ולא הסתפקה במאבק על הבטחת זכויות הנשים; היא לחמה גם למען קידום הדמוקרטיה, התנגדה לעבדות ותמכה בשחרורם המלא של השחורים והנשים. מעבר לכך, בדומה לאולמפ דה גוז', מרי וולסטונקראפט ופמיניסטיות בולטות אחרות במהפכה, כמו אטה פאלם ד'אלדרס (Palm d'Aelders, 1799–1743), ולמעשה, כמו כל המחברים, האינטלקטואלים והפרשנים בעלי עקרונות המוסר והמודעות הגבוהה בצרפת, בגרמניה, בארצות הברית, בהולנד או בבריטניה, היא הייתה מתנגדת חריפה לרופספייר ולשופרו מארה (Marat, 1793–1743). בדומה לפיין, בָּרְלוֹ, קולרידג', וורדסוורת' וכל ההוגים הגרמנים שתמכו במהפכה סברה ויליאמס כי רופספייר אינו שיא המהפכה, אלא מהרסה ומחריבה. מאוחר יותר, בתקופת הטרור, הביאה אותה השקפתה זו אל הכלא (וכמוהו גם פיין ופאלם). את אולמפ דה גוז', הדוברת הישירה ביותר בין תובעי שחרור האישה, הביאה תפיסה דומה אל הגיליוטינה, צעד שבעקבותיו הוקע רופספייר כנבל המוחלט.

דברי שבח והנצחה חמים ביותר נאמרו על דמויות אלה ב"מועדון הבריטי" בפריז בנובמבר 1792, מפיהם של דוברי זכויות האדם ומגיניהן, שבכתביהם ייסדו את האוונגרד של המהפכה, ניסחו את עקרונותיה המהותיים והפיצו אותם. באותו אירוע הוזכרו בין מנהיגי הדמוקרטיים של צרפת "קונדורסֶה, בֶּרְיסוֹ, סיאס, קארה, קֶרְסֶן, לובֶה, גורסא, אודואן ועוד..."⁹ קונדורסֶה (Condorcet, 1794–1743), אחד המנהיגים המהפכנים המובילים, שנמנה עם הרדיקליים ביותר מקרב הפילוסופים של הנאורות, היה – בדומה לסיאס (Sieyès, 1836–1764) ולבֶּרְיסוֹ – פרשן רבי-עוצמה של זכויות האדם ושל התיאוריה החוקתית הרפובליקנית, וכן פרשן של שחרור השחורים, מתן זכויות לנשים ורפורמה חינוכית. בחורף 1792–1793, בהיותו יושב ראש ועדת החוקה של האספה הלאומית הצרפתית, כתב במו ידיו את החוקה הדמוקרטית המלאה הראשונה בעולם (שאותה הציג בפברואר 1793). באותו מסמך הבשיל, לראשונה במלואו, במתכונת חוקתית מודרנית, מיזוג של דמוקרטיה ייצוגית עם דמוקרטיה ישירה.¹⁰ המונחים שבהם הליל "המועדון הבריטי" אנשים אלה בכינוס התשיעי שלו, היו המחשה ברורה של העובדה שהמהפכה האותנטית, שהתבססה על דמוקרטיה ועל

9 העיתון של פרלה, 2, מס' 61 (21 בנובמבר 1792), עמ' 486–487.

10 אורבינטי, דמוקרטיה ייצוגית, עמ' 176–221.

זכויות האדם, הונהגה, כמו שהיה זה מאז 1788, על ידי תערובת של פילוסופים דמוקרטים, רפובליקנים, עיתונאים ועורכי עיתונים מהפכניים. לפי תפיסתם של מנהיגי "המועדון הבריטי", מהפכה זאת – שאותה אפשר להחיל על האנושות כולה – עמדה בניגוד בוטה לרודנות העממית של מאָרָה ורוֹבֶספּיֶיר, שאותם כולם תיעבו עד עמקי נשמתם. בְּרִיסוֹ, גוֹרְסָא (Gorsas, 1752–1793) וקָאָרָה (Carra, 1742–1793), שהיו בין גדולי הפובליציסטים של המהפכה, הוצאו להורג בגילויטינה בתקופת שלטון הטרור, בעוון התנגדות לרובֶספּיֶיריזם. לוֹבֶה (Louvet, 1760–1797), אחד המבקרים החריפים והמתנגדים הבולטים של הרובֶספּיֶיריזם, שרד אך בקושי, במסתור. ואילו קוֹנְדוֹרְסֶה הוקע בפומבי, נרדף והיה נתון למעקב, עד שלבסוף, בתחילת 1794, ניצוד ומצא את מותו בנסיבות לא ברורות.

כמה מהתרועות הרמות ביותר שנשמעו בנשף של "המועדון הבריטי" בשמונה עשר בנובמבר 1792 היו לכבודו של תום פיין, דברו הבלתי־מתפשר ביותר של הרפובליקניזם הדמוקרטי בבריטניה ובאמריקה, ולכבוד "שיטתו החדשנית להבאת ספרים טובים לידיעת הציבור" באמצעות צווי איסור ממלכתיים ורדיפת המחברים. באמירה זאת הייתה רמיזה לדיכוי הנוקשה של הספרים שחיבר פיין ובראשם זכויות האדם, שהיה ידוע בכל העולם ומהדורות חדשות שלו הודפסו לעתים תכופות. הספר, שהיה ידוע באנגלית כמוֹבן, התפרסם גם בצרפתית ובהולנדית ובתוך זמן קצר עמד להיות מוכר גם בגרמנית. היות שכל המדינות הגרמניות אסרו על הפצתו הוא ראה אור בדנמרק.¹¹ בדומה לבעלי בריתו הקרובים בחוגי המהפכה, בְּרִיסוֹ וקוֹנְדוֹרְסֶה, הגה פיין תפיסה חדשה לחלוטין של המודרניות: חבר לאומים רפובליקני שיהיה סוכן של רוחה כלכלית וחברתית כללית. בהרמת כוסית נוספת הריע אולם הנשפים לכל שאר "הפטריוטים של אנגליה", אשר באספותיהם, נאומיהם וכתביהם הפיצו את עקרונות המהפכה הצרפתית ו"המהפכה הכללית". בין אלה נכללו פְּרִיסְטְלִי, פְּרִייס, שְׂרִידֶן (Sheridan, 1751–1816), בְּרָלוֹ, תומס קוֹפֶר (Cooper, 1759–1839), מנהיג החברה לרפורמה רדיקלית במנצ'סטר, ג'ון הורן טוֹק (Tooke, 1736–1812) וסר ג'יימס מקינטוש (Mackintosh, 1756–1832). במבט נלהב קדימה הבטיחו משתתפי הנשף מהפכה באירלנד, ביעור של האצולה בבריטניה ו"פירוק של

האימפריה הגרמנית". במקומה, הבטיחו לעצמם, יקומו רפובליקות דמוקרטיות שוחרות שלום, שיאפשרו לתושבי גרמניה חיים של חירות.

הרמת הכוסיית האחרונה, השש־עשרה במספר, הייתה לכבוד "השלום הנצחי" (la paix universelle)¹². אף על פי שרוב המשקיפים החיצוניים, אז כעתה, ראו ברעיון של שלום נצחי בין העמים לא יותר מתעותוע אוטופי חסר תקווה, מציאות דמיונית, הפכה תפיסה זו לאחד מעמודי התווך בחשיבה של הנאורות מאז העשור השמיני של המאה השמונה־עשרה. דידרו (Diderot, 1713–1784), רַנָּאל (Raynal, 1713–1796), ד'אולֶבָּאק (d'Holbach, 1723–1789), סְרִינְיֶה (Cerisier, 1749–1828), פיין, פְּרִיסְטְלִי ואחרים, ולבסוף גם האידאולוג הצרפתי המוביל וולֶנֶה (Volney, 1757–1820) אשר טען בחיבורו החורבות (*Les ruines*, 1791), שהפסקת המלחמות אפשרית. לפי השקפתו, מצב זה ייתכן אם רוב העם יחדל אי־פעם להיות טרף לאלוֹטות השולטות ולאִינטרסים מוקנים, אם ממשלות תפסקנה אי־פעם להיות נתונות לשליטתן של אוליגרכיות צרות ותפעלנה באופן מלא ואותנטי לטובת האינטרס של החברה כמכלול ולמען קידום הטוב הכללי. אם בכל המדינות תהיה דמוקרטיה ייצוגית המקדמת את טובת הכלל, לא זו בלבד שהדמוקרטיה, השוויון וההשכלה יהיו אוניברסליים, אלא תפסקנה אף המלחמות.¹³ על פי היגיון מסוים, זה היה טיעון מושלם.

מה נמצאנו אפוא למדים מן התסיסה הבין־לאומית למען המהפכה הצרפתית בשני העשורים האחרונים של המאה השמונה־עשרה ומן ההתדיינות בין אינטלקטואלים ועיתונאים שחגגו את "המהפכה הכללית" וקידמו אותה? בעיקר אפשר ללמוד כי גל ההתלהבות המהפכנית ששטף את העולם המערבי באותה תקופה היה קשור באופן אינטימי לאגף הרדיקלי האנטי־מלוכני והאנטי־כנסייתי של הנאורות. למעשה, אי־אפשר להפריד בין שתי התופעות, בהיותן חלקים שונים של תהליך אחד. זהו מסר חשוב, היות שככלל, ההיסטוריוגרפיה של המהפכה הצרפתית – גם אם ר"ר פלמר ואחרים עשו מאמצים להציג השקפה רחבה יותר (אף כי בלי דגש שיש בו די על הממד האינטלקטואלי)¹⁴ – נטתה לבודד את המהפכה הצרפתית בתוך ההקשר הצרפתי והדירה את המשכילים מההיסטוריה

12 העיתון של פרלה, 2, מס' 61 (21 בנובמבר 1792), עמ' 487.

13 שאסבף, כל כתיבי, עמ' 30, 749–750.

14 פאלמר, עידן המהפכות הדמוקרטיות; גודשו, המהפכות.

החברתית של המהפכה. רוב חוקרי המהפכה הצרפתית גם הפרידו באופן מטעה בינה לבין התנועות הדמוקרטיות שפעלו באמריקה, בהולנד, בשווייץ, בבריטניה ובגרמניה בשני העשורים האחרונים של המאה השמונה־עשרה. היות שכיום מתברר לחלוטין שהנאורות הרדיקלית היא המפתח החיוני להבנת המהפכה הצרפתית ו"המהפכה הכללית" הרחבה יותר, אין דבר שהוא לא־פורח ומוביל להבנה שגויה של המהפכה הצרפתית יותר מההרגל המבוסס היטב והטבוע עמוק של היסטוריונים חברתיים ופוליטיים להמעיס בערכה של ההיסטוריה הפילוסופית והאינטלקטואלית של המהפכה הצרפתית – ולמעשה להתעלם ממנה.

כדי להגיע להבנה מאוזנת וריאליסטית של המהפכה הצרפתית אין די בהכרה בכך שאידאולוגיות הן מערכות חברתיות ותרבותיות רבות־עוצמה ויציבות ביותר, היוצרות רכיב חברתי פעיל, כפי שעשה לדוגמה ויליאם סוול במאמרו החשוב מ־1985. בניגוד לדעתם של רוב ההיסטוריונים החברתיים והפוליטיים, אידאולוגיות הן רכיב סיבתי חשוב – כמעט בוודאות הרכיב החשוב ביותר – שעיצב את המהפכה.¹⁵ אין די בהכרה בכך שכמה אידאולוגיות שונות וסותרות פעלו זו לצד זו בעוצמה במהלך המהפכה הצרפתית. חיוני להבין גם שאידאולוגיות אלה היו כולן ישויות מורכבות ורבות פנים עד מאוד, שעברו תהליך התפתחות במשך מאה וחמישים שנה, מאז אמצע המאה השבע־עשרה. ניתן לתאר בתמציתיות את ארבע האידאולוגיות האלה כנאורות רדיקלית, נאורות מתונה, אנטי־נאורות, וסמכותנות פופוליסטית (או פרוטו־פשיזם). בסיכומי של דבר, שורשיהן של כל ארבע האידאולוגיות נעוצים עמוק בקרבות המרים על דת, על טבעה של הריבונות ועל שאלות מטפזיות שהתפתחו בהדרגה עד שהפכו לאסטרטגיות בעד או נגד רפורמה פוליטית וחברתית כוללת וגורפת. לא במקרה היו כל המנהיגים המהפכנים שלחמו למען דמוקרטיה, חופש ביטוי, עיתונות חופשית וחופש דת מלא, אויבים של הסמכות הדתית, אתאיסטים שהתנגדו למשטר סמכותני, דאיסטים רדיקליים (כמו פְּרִייס, פְּרִיסְטְלִי, גֶ'ב ודייוויד ויליאמס) וסוציאליסטים אוניטריסטים (נוצרים הדוחים את שילוש הפנים של האלוהות) אחרים.¹⁶ הסמכות הדתית אימצה עמדה של התנגדות חריפה למהפכות ובעיקר להיבטיהן הקשורים בחופש הבחירה הדתי, בדמוקרטיה

15 סוול, אידאולוגיות, עמ' 57–85.

16 הילר, תרומת פולין, עמ' 447–468; הנ"ל, הילר, מהסוציאליזם הפולנים, עמ' 22–57.

ובחופש המחשבה. יש בכך היגיון. אם הסדר המוסרי המונח בתשתית החברה, מבנה החוק והמוסדות ניתנו לאדם מידי האל, הסמכות הדתית הייתה בעלת הכישורים המתאימים ביותר לפרש אותם. אם השגחה אלוהית שולטת בהיסטוריה האנושית, נובע מכך בהכרח שהמלוכה, האצולה והסדר החברתי הישן הם תוצר של כוונת האל וחריגה מהם תוענש על ידי האל. רק אם הסדר החברתי לא הוענק לאדם על ידי האל, אפשר יהיה לקבל את ההנחה שפילוסופים לא דתיים מתאימים יותר לפרש את עקרונות היסוד של החברה ושל הסדר המוסרי שמכוון אותה. רק אם אין ענישה אלוהית, לגיטימי לטעון שכל המערך הקיים של מוסדות, חוקים ומערכות מוסריות של המשטר הישן, מושחת ורע עד לשורשיו ויש להחליפו במהירות האפשרית ובאופן מלא ככל האפשר. אבל באמצעות איזה הליך או מנגנון יכול מאן דהו להוכיח שאין השגחה אלוהית ואין גילוי אלוהי? מעשית, איך יכול מישו לקרוא תיגר על הסמכות הדתית? אפילו הספקנות הפילוסופית העזה של הפילוסוף הסקוטי הדגול דייוויד יום (Hume, 1711-1776), שהטילה ספק בנסים ובהתגלות אלוהית עד לנקודה מסוימת, לא טענה לקיומו של צורך כזה או אחר לחתור תחת עליונותם של מוסר אלוהי שנגלה לאדם, של אמונה בהשגחה העליונה ושל הסמכות הכנסייתית בתחומי המשפט, הפוליטיקה והחברה.¹⁷

מבחינה פילוסופית, הדרך המשכנעת היחידה להכחיד את ההשגחה האלוהית, ההתגלות, הנסים והרעיון שהאל תומך בסדר הקיים, הייתה לצאת מהנחה שמבחינה מטפיזית יש עצם אחד, המאחד את האל והטבע, כמו זה שברוך שפינוזה (Spinoza) תיאר בכישרון ובחדות יוצאי דופן. הגותו של שפינוזה תפסה מקום מרכזי בחשיבה של הנאורות הרדיקלית מלפני אמצע המאה השמונה-עשרה, שהייתה אחד ממקורות ההשפעה המוקדמים על התהליך הארוך והמורכב שהגיע לשיאו במהפכות הדמוקרטיות. כפי שהבינו יאקובי (Jacobi, 1743-1819), גתה (Goethe) ורבים אחרים, חיבורו של שפינוזה מאמר תיאולוגי-מדיני (*Tractatus Theologico-Politicus*, 1670) חתר תחת האמונה בנסים, בסמכות הדתית ובמעמד העל של כתבי הקודש וקידם סובלנות מקיפה וכוללת וחופש עיתונות באופן יסודי יותר ושיטתי יותר מכל חשיבה פילוסופית אחרת באותה תקופה.¹⁸ באופן דומה,

17 ישראל, נאורות דמוקרטית, עמ' 209-232.

18 ישראל, נאורות רדיקלית, עמ' 2-22, 714-720.

יצירת המופת הפילוסופית של שפינוזה, אתיקה (*Ethica*, 1678), קטעה ביסודיות כל חשיבה על תכלית סופית, טלאולוגיה והשגחה עליונה. הבסיס שהקימו שפינוזה והחוגים החשאיים שקידמו את רעיונותיו בסוף המאה השבע-עשרה הורחב בהמשך והופץ על ידי הוגים ומחברים שונים. ממשיכי דרכו היו מלומדים בעלי השקפות חתרניות כמו ג'ון טולנד (*Toland*, 1670–1722), קולינס (*Collins*, 1676–1729), אנרי דה בולנוויליה (*de Boulainvilliers*, 1639–1722), פייר בל (*Bayle*, 1647–1706), ז'אן-פרדריק ברנאר (*Bernard*, 1683–1744), בולנוה (*Boulanger*, 1722–1759), דינר, ד'אולפאק, אלוויוס (*Helvétius*, 1715–1771) וקונדורס.¹⁹ הוגה הדעות הגרמני פרידריך היינריך יאקובי העיר על כך בדאגה באמצע שנות השמונים של המאה השמונה-עשרה, במאמץ להזהיר את קאנט (*Kant*), גתה, הרדר (*Herder*) ומשה מנדלסון (*Mendelssohn*), מפני מה שנראה לו כהשפעה הנרחבת והרת-הסכנות של הפילוסופיה השפינוזיסטית על המערכת הדתית, החברתית והפוליטית הקיימת.²⁰ ההשקפה השפינוזיסטית במובנה הרחב ביותר שזורה לבלי הפרד באתגר המהפכני של שלהי המאה השמונה-עשרה.

מקור ההשראה והבסיס האידאולוגי לדיקטטורה של רוספיייר ולואי אנטואן דה סן-ז'וסט (*Saint-Just*) בשנים 1793–1794 היה ז'אן-ז'אק רוסו (*Rousseau*, 1712–1778), ובעיקר הצדדים בהגותו שבהם הביע התנגדות לנאורות. אבל המצע שממנו צמח הרפובליקניזם המהפכני המסור לזכויות האדם, לחופש הביטוי ולדמוקרטיה של 1788–1793 לא היה הפילוסופיה של רוסו, אלא דווקא הנאורות הרדיקלית של מתנגדי רוסו. איש אינו יכול להכחיש את הטענה שהמהפכות של סוף המאה השמונה-עשרה היו האירוע הגדול ביותר בהיסטוריה של המודרניות. מכאן החשיבות של הפניית תשומת הלב להיסטוריה החברתית והפוליטית של התקוממות רחבת היקף זו, מתוך התחשבות בהיסטוריה הפילוסופית והאינטלקטואלית שלה.

19 ישראל, הנאורות במבחן, עמ' 3–60, 814–871.

20 יאקובי, שפינוזה, 1, עמ' 3, 32, 45–47, 125–126, 140–144, 224–229; אלטמן, מנדלסון, עמ' 591–712.